

בן סורר, ומורה

כפי שהוא כותב בלשון המעטה ניכרת –
"חדל לחיות על פי ההלכה". אלא שהיכרותו
עם אורח החיים המסורתי הדגישה עבורו
ביתר שאת את בערותו במה שנוגע למעשיו
ולסיבת עשייתם. "נוכחתי לדעת כמעט
מיד", כותב ויזלטיר, "עד כמה דלות הן
ידיעותיי אודות המנהג שקיימתי באדיקות
בלתי-צפויה כל כך". על מנת לתקן את
המעוות, וכדי להכין את עצמו לקראת שנת
האבל שלפניו, החל ויזלטיר להתחקות אחר
תולדות הקדיש ומשמעותו. בכל בוקר אחר
התפילה הוא פנה לבית התנה הסמוך לבית
הכנסת ושם צלל אל תוך כתבים יהודיים
עתיקים וחדשים, הרהר במה שמצא, רשם
הערות, והמשיך לצלול. "הטקסטים היו כמו
שבילים בגינה", הוא אומר. "מסוחרר קלות,
הלכתי לאן שהובילו אותי".

הם הובילו אותו לכתיבת ספר מדהים.
קדיש הוא ספר גדוש, מרגש, מלא תשוקה,
מתסכל, מיסור, מזהיר. מעל הכל הוא יצירה
יהודית מובהקת. אין זה ספר של למדנות
פורמלית, אף לא ספר על היהדות, אלא ספר
יהודי: ויזלטיר מאזין ברוב קשב לדבריהם
של חכמי הדורות אודות המוות והאבלות,
ולאחר מכן פותח בדושיח עימם. הוא
משוטט בשבילי ההיסטוריה היהודית
וההלכה, מעיין בדברי הפוסקים בזה אחר
זה, קורא תיגר על פסיקותיהם או מצדד

Leon Wieseltier,
Kaddish
Alfred A. Knopf, 1998
588 עמודים

ביקורת: ג'ף יעקובי

כאשר הלך לעולמו מֶרֶק ויזלטיר ב־24
במרס 1996, גמר בלבו בנו ליאון,
העורך הספרותי של כתב העת רב־ההשפעה
ה־יוֹ רֶפֶבְלִיק, איש שם ושינגטוני הידוע הן
בזכות כישוריו האינטלקטואליים והן בשל
נוהגיו ההוללים, למלא חובתו ולומר קדיש
על אביו.

וכך, שלוש פעמים ביום במשך אחד־עשר
חודשים, על פי הנוהג המסורתי, הלך
ויזלטיר לבית הכנסת – בדרך כלל היה
זה בית הכנסת האורתודוקסי "קשר"
שבושינגטון – והגה את המילים שאומרים
אבלים יהודים כבר מאות בשנים: "יתגדל
ויתקדש שמיא רבה בעלמא די ברא
כרעותיה..." פעמים רבות נקרא לשמש גם
כשליח הציבור.

מנהגים אלה לא היו זרים לחלוטין
לויזלטיר, תוצר של חינוך אורתודוקסי
קפדני, אשר לפני למעלה מעשרים שנה –

הבוקעים מתוכם, ברצינות רבה מאוד. המסורת חשובה עבורו מכדי לקבל אותה בפה אילם. הוא חפץ להבין את המנהג הזה שקיבל על עצמו – לא כיצד נוצר (על אף שגילוייו בשאלה זו מרתקים) אלא מדוע הוא כל כך חשוב.

הוא נשאל, עוד בשלב מוקדם, מדוע הוא אומר קדיש.

שאלה טובה. אלה היו תשובותיי. מפני שזוהי חובתי כלפי אבי. מפני שזוהי חובתי כלפי הדת שלי. (אלה הנימוקים החזקים; הנימוקים הלא-תועלתיים והלא-תרפויטיים.) מפני שיהיה זה קשה יותר בשבילי לא לומר קדיש. (הייתי בז לעצמי.) מפני שעל ידי מילוי חובתי, מחשבותיי על אבי נותרות נקיות מחרטה ובלתי-מעוותות על ידי אשם.

תשובה מוצקה, ברם אמונתו של ויזלטיר בכוחו של הקדיש – בכוחה של כל תפילה שהיא – רחוקה מלהיות מוצקה. הקדיש, כך מתברר מחקירתו, מבוסס על הרעיון של חיים לאחר המוות: הבן המונה בציבור את שבחי האל מקל על הייסורים שהאב סובל בגיהינום, שבו מיטהרות הנשמות לפני שיוכלו לעלות לגן עדן. איך זה פועל, וכיצד מעשיו של הבן בחיים משפיעים על גורלו של אביו המת – את אלו חוקר ויזלטיר באמצעות שפע מסחרר של מקורות ופרטים.

אך כאן טמונה הבעיה: הוא אינו מאמין שאביו צריך לעבור דרך הגיהינום. לא משום שמרק ויזלטיר היה מלאך, אלא משום שליאון ויזלטיר אינו מאמין בגיהינום, או בגן עדן, או בהיטהרות הנשמות, או בכל צורה של חיים שלאחר המוות. "פורנוגרפיה של שכר ועונש", כך הוא מכנה תורות כגון אלה, ומתחלחל לנוכח "הצעקנות של חזיונות התעתועים התלמודיים האלה". לדעתו מי שמחזיק בדעה שהקיום האנושי

בהן, וכנגד הטיעונים וההארות שלהם הוא מעלה טיעונים והארות משלו. ככל שהבנתו מעמיקה, מתגלה לפנינו מחזה נדיר: התמורה ההדרגתית של הכותב כתוצאה מחקירתו – סוג ההתעוררות המוסרית שהיהדות תמיד הבטיחה כתגובת הלימוד.

שומר מצוות או לא, ויזלטיר הוא למדן בחסד. מערך הלימוד שהציב לעצמו מעורר השתאות. תלמוד ומדרש, כמובן, הרמב"ם, אבן עזרא ורבי יוסף קארו, רש"י ורבנו תם ומחזור ויטרי – אך גם "קובץ הלכות מתחילת המאה השלוש-עשרה בשם אור זרוע מאת יצחק בן משה מווינה", "מעשה המכיר", מסמך מראשית ימיה של הקהילה באשכנז... שחובר בשלהי המאה האחת-עשרה, "סידור התפילה של שלמה בן שמשון, רעו המבוגר של רש"י שנרצח בוורמייזא בשנת 1096", ו"חיבור יפה מהישועה, מאת נסים בן יעקב". הוא נועץ בספרי שאלות-ותשובות של הרבנים, בילקוטי מנהגים, בחיבורים במיסטיקה, בספרים שנכתבו בעקבות מסעי הצלב ובספרים שנכתבו בעקבות השואה – אפילו ברומן מאת זאב ז'בוטינסקי. ויזלטיר פוסע ביער הלמדנות היהודי העצום בצעד בוטח, מעורר הערכה. רוב הקוראים יצטרכו לעמול כדי לעקוב אחריו.

דרוש מאמץ מסוים כדי להתרגל לסגנונו של קדיש. הערותיו הביקורתיות של ויזלטיר על הטקסטים שהוא בוחן נראות בהתחלה יומרניות. כשהוא מתוודע, למשל, לטענתו של הרמב"ם שמטרת האבלות היא לעורר חרטה וכפרה, הוא מצהיר שהרעיון "דוחה" אותו. הוא מכריז כי נוסח התפילה של ש"י עגנון ללוויות צבאיות ("תפילה אחר מיטתם של הרוגי ארץ ישראל") הוא "קצת מגעיל". אלא שעד מהרה מתברר כי ויזלטיר מתייחס אל ספריו, ואל ריבוי הקולות היהודיים

חסר משמעות מבלעדי ההבטחה לשכר ועונש בעולם הבא הוא "חסיד שוטה". באחת מן המימרות הרבות הזרויות לכל אורך הספר, הוא מתאר את החיים שלאחר המוות כ"תשובתו של הדמיון לשאלה של השכל".

הוא אינו מסוגל להביא את עצמו להאמין. הנחת היסוד של הקדיש, הוא מודה, היא שבעיני המתאבל, "המוות אינו תהום הנשייה". אולם "מה באשר למתאבל... אשר עברו המוות הוא אכן תהום הנשייה? אני מתאבל מסוג זה. הקדיש נראה לעתים קרובות מגוחך בעיניי. התוצאה היחידה של המוות שאני יכול להיות בטוח בה היא החידלון".

איזו משמעות יכולה להיות לאמירת הקדיש שלו, או למילוי חובתו כלפי אמונתו או כלפי אביו, אם הוא דוחה את עצם יסודות האמונה המעניקים לקדיש זה ולחובות אלה את משמעותם? האמונה בחיי הנצח, בשכר ועונש מידי האל, בתקווה המשיחית ובתחיית המתים אינה, לפי היהדות הנורמטיבית, פרי אשליה מיסטית. היא מונחת ביסוד הדת; היא חיונית. זוהי הדרמה המיוסרת שבלב ספר יוצא דופן זה: כדי לשמור אמונים לאביו, ויזלטיר מתמסר כולו לקדיש; ברם אמונתו של אביו היא בדיוק הדבר שחסר לו.

הוא אינו בורח מפני הסתירה. "לקום עם שחר", הוא כותב ביומנו, "חסר אמונה, לבית האמונה". כשחבר שואל, "כמה זמן תוכל לומר מילים אלה מבלי להתכוון אליהן?" הוא מודה בחומרת השאלה. "ישנן סיבות רבות להתפלל", הוא כותב, "אך אחת הסיבות מוכרחה להיות גילוי עניין בדבר שעליו אתה מתפלל. במוקדם או במאוחר, הגיית המילים באופן מכני לחלוטין או מטאפורי לחלוטין מבזה את המילים האלה ומבזה את אומרן".

ויזלטיר נאבק עם הספקנות שלו. לאחר שנעקץ על ידי מחאתה של חברה אחרת – "הרי אני מאמינה באלוהים ואתה לא!" – הוא אומר, "אם כוונתה שאינני מאמין באופן שבו היא מאמינה, אזי היא צודקת. אך עם זאת, אינני מתפלל ולומד אך ורק מכוח קרבותי לאבי. אינני רק בן". אולי כוונתו: אחרי הכל, אני בן לאבי, צאצא למורשת איתנה. על אף התנכרות של למעלה מעשרים שנה, אותה מסורת ממשיכה לעורר בו יחס של כבוד אינטלקטואלי. לעתים אף אהבה. "התיאולוגיה, הקוסמולוגיה והאסכטולוגיה המונחות ביסוד הקדיש: האם כל אלה אמת? אינני מאמין בזאת. אף על פי כן, אין לי סבלנות לאנשים המתחייחים אליהם כאל הבלים. ואינני מצטער ולו לרגע שלימדו אותי להאמין בזה. כשלימדו אותי את מה שהם האמינו שהוא האמת, הם לימדו אותי להאמין שישנה אמת. הם חסכו ממני את הסחרחורת הרוחנית של בנידורי".

דרכה של היהדות היא לקיים את המצוות אפילו ללא הבנה. תן לידיים לעשות; הלב והשכל ילכו בעקבותיהן. כך פירשו חז"ל את דבריהם של בני ישראל במעמד הר סיני: נעשה ונשמע – קודם כל המעשה, ואחר כך הלימוד וההבנה. ויזלטיר מתחיל את יומו בבית הכנסת, במילוי חובתו כלפי אביו. רק אחר כך הוא ניגש אל בית הטהרה להתמודד עם החכמים, בני העם היהודי לדורותיו.

מעשה תחילה – מדוע? מפני שהנוהג קובע את נטיית הלב. תפילותיו היומיומיות של ויזלטיר בבית הכנסת אינן הופכות אותו שוב למתפלל הדתי המצוי, אך ההתנסות אינה מותירה אותו ללא שינוי. שנה של אבלות, כך מתברר, היא שנה של חשבון נפש, של מודעות מחודדת ושל בחינה מחודשת חוזרת ונשנית של מצבו הנפשי

והמוסרי. לכל אורך הספר, הוא עוקב אחר איכותה של תפילתו ומבחין ביחסי הגומלין בין תפילותיו להלך רוחו.

התחלתי לשים לב שתפילותיי מרעננות את חיי בשפה. שלוש פעמים ביום, מוסיקה עברית.

בבוקר אמרתי דבר שקר איום, וכאשר קמתי לומר קדיש בערב התמלאתי בושה. יש כאן יותר מכפי ששיערתי לעצמי.

הבוקר שימשתי כשליח הציבור, וכרגיל התרוצצו בראשי מחשבות שחצו ביני לבין התפילה. אולם לפתע נעצרה ההמולה, ראשי התרוקן, עד שכל שנותר היו המילים, וראיתי אותן, ושמעתי אותן, והצטרפתי אליהן, ולהפתעתי הענקתי לציבור מספר דקות של תפילה אמיתית. אינני יודע כיצד קרה הדבר. אך אייחס זאת לתועלת הרוחנית של הריקנות.

התפילה הבוקר לא הייתה דומה לתפילה אמש. הבוקר הייתי ער לכל מילה. כשעזבתי את בית הכנסת, הרגשתי כמו גרור שהוצת.

דבר יפה הוא, מודעות עצמית רוחנית זו. כך צריכים להתפלל. זהו גם, כפי שוויזלטיר מגלה, סוג ההתמודדות הפנימית שאליו האבלות אמורה להוליך. ויזלטיר נטל על עצמו משימה זו – לפקוד את בית הכנסת שלוש פעמים ביום – לעילוי נשמת אביו. בכך שהנשמות עולות ויורדות בחיי העולם הבא ויזלטיר מטיל ספק, אולם אין ספק שנשמתו שלו התעלתה. שנת אבלותו, הוא מבין כשסיומה קרב, נשאה אופי של "שיבה הביתה. פגישה מחודשת ובלתי־נמנעת עם מהות שלעולם אינה פגה". הוא נס מפני המסורת, והמסורת המתנה לו. "היא קיימת על מנת להתמיד", הוא כותב. "אנחנו נולדים לתוך קיום הסולד מאי־קיום, וזוהי נחמתנו".

הקדיש נתפש בציבור הרחב כתפילה עבור המתים, אך לאמיתו של דבר אין הוא תפילה כל עיקר, ואין בו כל התייחסות אל המתים. כשהבן אומר קדיש, אין הוא מתחנן למען אביו שיזכה ליחס אוהד; הוא ממחיש מדוע מגיע לאביו יחס אוהד. אני הראיה שאבי בעל זכויות הוא, מצהיר הקדיש של הבן; דון אותו על פי העובדה שירשו עומד בציבור ומרומם את שם האל.

למרות כל ספקותיו, ספקנותו ועברו הפרוע, ליאון ויזלטיר עמד בציבור שלוש פעמים ביום במשך אחד־עשר חודשים ורומם את שם האל. ספרו, שהוא עדות להשפעתה המוסרית של המסורת היהודית, עושה, בדרכו שלו, את אותו הדבר. ממש לקראת סוף הספר, ויזלטיר מצטט מחיבורו של מנחם בן זרח, חכם בן המאה הארבע־עשרה ששרד פוגרומים רצחניים בספרד ובדרום־מערב צרפת. "אין לאדם הנבון דבר שיתאבל או יצטער עליו" כתב מנחם, שידע צער ואבל לרוב, "מלבד חטאיו". וויזלטיר מגיב: "נזקקתי לשנה כדי לחוש בעוצמתו של רעיון זה. צער כצורה של חרטה. חרטה כתמציתו של הצער". משם הוא החל, שנה קודם לכן, כשפתח את מחקרו בדברי הרמב"ן. אז דחה אותו רעיון זה. כעת הוא מקבל אותו. "האבל הוא תהליך של חידוש המוסריות", הוא כותב. "בצער טמון זרע השינוי".

קדיש הוא יצירה של למדנות, אבל ואהבה – אהבת הבן לאביו המת, אהבת היהודי הסורר למסורת עמו.

ג'ף יעקובי הוא בעל טור בבוסטון גלוב.